

دریافت: مرداد ۹۴

پذیرش: آبان ۹۴

بررسی تطبیقی سیمای انسان کامل در خطبه متقین نهج البلاغه و آثار عزیزالدین نسفی

جلیل تجلیل^۱

یاسر هوشیار^۲

چکیده

انسان کامل آن انسانی است که همه ارزش‌های انسانی در او به طور هماهنگ با یگدیگر رشد کند. اولین کسی که اصطلاح انسان کامل را در عرفان وضع کرد ابن عربی، از عرفای قرن ششم بود. پس از او عزیزالدین نسفی، در قرن هفتم، نخستین نویسنده‌ای است که کتابی با نام «الانسان کامل» را نگاشت. موضوع این مقاله، بررسی تطبیقی سیمای انسان کامل با توجه به خطبه متقین و آثار عزیز نسفی می‌باشد. از آن جا که انسان کامل یکی از اصطلاحات مهم عرفان است، پس باید این انسان کامل را شناخت و سپس ویژگی‌ها و اوصاف او را دانست. شناختن ویژگی‌های انسان کامل باید از زبان کسانی باشد که یا خود محقق این راه بوده‌اند، مثل عزیزالدین نسفی یا امام علی علیه السلام که خود نمونه‌الای انسان کامل است. این مقاله بر آن است تا با روش تحلیلی - تطبیقی به بررسی سیمای انسان کامل، در آثار عزیز نسفی و خطبه متقین نهج البلاغه بر حسب ویژگی‌های رفتاری: الهی، فردی، اجتماعی با نمودار آماری مورد تطبیق قرار دهیم و تلاش ورزیم نقاط مشترک و متشابه در این دو شخص عالی‌قدر را در مقوله انسان کامل بیان کنیم. برآیند این جستار نشان می‌دهد که در خطبه متقین و آثار نسفی به بهترین نحو ممکن سیمای انسان کامل ترسیم شده است.

واژه‌های کلیدی:

انسان کامل، خطبه متقین، نهج البلاغه، آثار عزیز نسفی

۱. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

YaserHoshyar@yahoo.com

مقدمه

انسان همواره در طول تاریخ میل به سوی جستن بهترین‌ها داشته است. او تمام تلاش خود را معطوف یافتن انسان کامل خود می‌سازد و از هیچ کوششی دریغ نورزیده است. در آیین جاودانه اسلام سیمای انسان کامل خطوط مشخصی دارد. انسان کامل، به عقل و خرد و تفکر خود ارج می‌نهد، او در پرتو ایمان خود اندیشه را به بهترین نحو و در جهت اهداف متعالی به کار می‌بندد و قلب خود را همواره سرشار از عشق و محبت و صفا می‌سازد. انسان کامل اسلام موجودی معنوی و آسمانی است. خداوند متعال در قرآن کریم انسان را گرمی داشته است و به او استعدادهایی عنایت فرموده تا به واسطه آن بر بسیاری از مخلوقات برتری یابد. چنانکه خداوند می‌فرماید:

«وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ
عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا؛

و به راستی ما فرزندان آدم را گرمی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا [بر
مرکب‌ها] برنشانانیم و از چیزهای پاکیزه به ایشان روزی دادیم و آن‌ها را بر
بسیاری از آفریده‌های خود برتری آشکار دادیم» (اسراء/۱۷).

خطبه متّقین، معروف به خطبه "همّام"، یکی از فرازهای بلند عرفانی و تربیتی نهج‌البلاغه است. امام علی علیه السلام، این سخنرانی را در پاسخ به درخواست صحابی پارسا و باوفایش به نام "همّام" ایراد فرمود. او به امیرمؤمنان عرض کرد: پارسایان را به گونه‌ای توصیف فرما که گویا به آنها می‌نگرم، امام علی علیه السلام در جواب او به این عبارت بسنده کردند: «یا همّام، اتّق الله و احسن، فإنّ الله مع الذين اتّقوا و الذين هم محسنون». یعنی: ای همّام، پارسا و نیکوکار باش. خداوند با پرهیزکاران و محسنان است. همّام، به این پاسخ کوتاه اکتفاء نکرد و از آن حضرت مصرانه خواست تا صفات متّقین را به تفصیل بیان فرماید. امام علیه السلام با مشاهده اصرار وی، پس از حمد و ثنای خداوند، خطبه یاد شده را ایراد فرمود.

انسان کامل از دیدگاه نسفی، انسانی است که از گفتار نیک و کردار نیک و اخلاق نیک و دانش به حد کمال برخوردار است. چنین انسانی هم در شریعت و طریقت و هم در حقیقت کامل است. انسان کامل در عالم همواره یکی است، و هرگاه هم که از دنیا برود دیگری به

جای وی می‌نشیند. عزیز نسفی یکی از عارفان است که در آثارش به بیان ویژگی‌ها و ترسیم این انسان آرمانی پرداخته است و کتابی نیز به نام "الانسان الکامل" نوشته است و در سایر آثارش نیز به این مسئله پرداخته است.

امام علی علیه السلام در خطبه متقین به بهترین شیوه ممکن سیمای انسان کامل و متقی را بیان داشته است و نسفی نیز به این موضوع پرداخته است.

سوالات تحقیق:

- ۱- مراد از مفهوم انسان کامل در متون دینی و عرفانی چیست؟
- ۲- مهم‌ترین ویژگی‌های انسان کامل از دیدگاه امام علی علیه السلام و عزیزالدین نسفی چیست؟
- ۳- وجوه اشتراک و ویژگی‌های انسان کامل در خطبه متقین و آثار نسفی شامل چه مواردی است؟

فرضیه تحقیق:

- ۱- انسان کامل در متون دینی و عرفانی به فردی اطلاق می‌شود که همه ارزش‌های انسانی در او به طور هماهنگ رشد کرده باشد.
- ۲- مهم‌ترین ویژگی انسان کامل از دیدگاه امام علی علیه السلام و عزیزالدین نسفی متوجه صفات رفتاری فردی-اجتماعی و الهی است.
- ۳- بیشترین اشتراک در ارتباط با ویژگی‌های انسان کامل در خطبه متقین و آثار نسفی مربوط به صفات رفتاری فردی و اخلاقی است.

پیشینه تحقیق

پیش از این پژوهش، کار مستقل و قابل توجهی در خصوص بررسی تطبیقی انسان کامل در نهج البلاغه و آثار نسفی صورت نگرفته است و مقالاتی منتشره، بیشتر در مورد انسان کامل: «تبیین مراتب انسان کامل در اندیشه عرفانی عزیز نسفی» از دکتر محمد اسدی گرمارودی و بابک عزیزی و مقاله «بررسی مفهوم انسان کامل از دیدگاه عزیز بن محمد نسفی» از کیومرث چراغی.

نوآوری پژوهش حاضر در این است که "سیمای انسان کامل و ویژگی‌های او به طور

دقیق مورد بررسی و تحلیل آماری قرار گرفته است. این مقاله، نوع تقسیم‌بندی که بر اساس شباهت‌های سخنان امام علی علیه السلام در خطبه متقین در مورد انسان کامل و آثار عزیز نسفی می‌توان ارائه داد، پرداخته است: تقسیم‌بندی بر اساس ساحت‌های رفتاری چون صفات رفتاری الهی، صفات رفتاری فردی، صفات رفتاری اجتماعی است. که بر این اساس تشابه انسان کامل بررسی شده است و با جدول و نمودار آماری مورد تطبیق قرار گرفته است.

انسان کامل در سیر تاریخ

آدمی در سیر تاریخ، همواره در جستجوی انسان کامل بوده است. هم «بودا» و «کنفوسیوس» سخن از انسان کامل به میان آورده‌اند و هم «عیسی» و «محمد(ص)». هم «زردشت» از انسان کامل به نیکی یاد می‌کند و هم «افلاطون» و «مارکس» به شناخت انسان برتر پرداخته‌اند و هم «متصوفه و عرفا». از انسان کامل به نامهای گوناگون یاد کرده‌اند. بودا او را «ارهاط» می‌نامد و کنفوسیوس «کیون تسو» آیین یوگا نیز از او با عنوان «انسان آزاده» نام می‌برد. افلاطون او را «فیلسوف» می‌خواند و ارسطو «انسان بزرگوار». صوفیه، «قطب» و «شیخ» طریقتش می‌نامند و نیچه «ابر انسان» و از همه بالاتر قرآن وی را «خلیفه الله» می‌خواند(نصری، ۱۳۷۱: ۴-۵). نیز حسن زاده آملی انسان کامل را در کتاب نهج البلاغه این‌گونه معرفی می‌کند: انسان کامل، عبدالله و عندالله است و صاحب مرتبه ولایت اعنی ولی الله است. و قلب او اوعی و اوسع قلبهاست، قطب عالم امکان و حجه الله و خلیفه الله است و راسخ در علم و خازن علم لدنی و ینبوع حکم و زارع قلوب و شوراننده دفائن عقول و مأمون و امین الله است و مسخر جن و انس و وحوش و طیور و در عین حال بی‌اعتنای به دنیا است و شجاع و در مرتبه یقین و بر طریق واضح و صراط مستقیم و مسیر عدل و در افق اعلاى انسانی و عالم ربانی است و زمین هیچ‌گاه خالی از چنین انسان کامل نیست(آملی، ۱۳۶۱: ۴۲).

پیشنه کاربرد اصطلاح انسان کامل

در عالم اسلامی اساساً ریشه این تفکر در ارتباط با انسانی که دارای فضایل اخلاقی است، از بایزید بسطامی نشئت گرفته است. بایزید انسان کامل را به معنی والاترین انسان، یا عارفی می‌داند که وحدت خویش را با خدا تحقق بخشیده است. وی از نوعی صوفی سخن می‌گوید

که پس از فنای خویش واجد برخی اسمای الهی می‌شود و پس از آن انسان کامل و تام می‌گردد (حلی، ۱۳۷۱: ۱۰۱). در این میان محی‌الدین عربی، نخستین کسی است که برای معرفی کمال بلوغ بشری در عرفان اسلامی، در نخستین فصل از کتاب فصوص‌الحکم، عنوان انسان کامل را به کار برده است (رزمجو، ۱۳۶۸: ۳۳). کاربرد این اصطلاح و بحث در مورد برترین انسان، توسط بسیاری از بزرگان دنبال گردید تا اینکه در نیمه دوم قرن هفتم عزیزالدین نسفی به عنوان نخستین مؤلف در جهان اسلام نام انسان کامل را بر مجموعه رساله‌های بیست و یک گانه خود نهاد. بعد از نسفی عبدالکریم حیلی «عنوان الانسان الکامل» را برای کتاب ارزنده‌اش که به زبان تازی در عرفان اسلامی نگاشت، برگزید. ابن عربی که از انسان کامل گاهی به عنوان الانسان الحقیقی نیز یاد می‌کند، او را نایب‌الحق در زمین و معلم‌الملک در آسمان می‌خواند. او انسان کامل را کامل‌ترین صورتی می‌داند که آفریده شده است، و موجودی اکمل از آن به وجود نیامده است و یگانه مخلوقی است که با مشاهده به عبادت حق می‌پردازد که صورت کامل حضرت حق و آئینه جامع صفات الهی است. مرتبه‌اش از حد امکان برتر و از مقام خلق بالاتر است (جهانگیری، ۱۳۶۱: ۳۲۷-۳۲۶). آنچه مسلم است، اینکه واصفان این اصطلاح نظر به انبیا و اولیا داشته و فقط آنان را واسطه فیض و رحمت و آفرینش دانسته و از مقام عصمت و علم لدنی برخوردار می‌دانند. بنابراین انسان کامل یعنی انسانی که قهرمان همه ارزش‌های انسانی در همه میدان‌های انسانیت باشد (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

خطبه همام یا خطبه متقین: روایت شده که همام یکی از اصحاب و پیروان امام علی علیه السلام و مردی عابد و ناسک بوده است. ابن میثم بحرانی، شارح نهج‌البلاغه در معرفی همام می‌نویسد: همام بن شریح بن یزید بن عمرو بن جابر عرف الاصبه، از شیعیان علی علیه السلام و از دوستان معظم له بوده است (لیاقتدار، ۱۳۹۲: ۷۳). همام به امام علی گفت: ای امیرالمؤمنین، پارسایان را برای من چنان توصیف فرما که گویی آنان را به چشم می‌بینم. امام علی علیه السلام در جواب او درنگ کرد و سپس فرمود: ای همام از خدا پروا داشته باش و نیکوکاری کن که «همانا خداوند با کسانی است که تقوا بورزند و اهل نیکوکاری باشند». همام به این سخن قانع نشد و امام را سوگند داد. امام سپس خدای را حمد و ثنا گفت و بر پیامبر دورد فرستاد و به اوصاف متقین پرداخت (سروش، ۱۳۷۶: ۲۶).

این خطبه که به نام خطبه همام معروف است، با روایات گوناگون، گاه به اختصار و گاه به تفصیل، در کتب تاریخی و حدیثی نقل شده است. از جمله کسانی که این خطبه را پیش از جمع آوری نهج البلاغه، روایت کرده‌است، شیخ صدوق در کتاب امالی و ابن شعبه حرانی در کتاب تحف العقول هستند. منابع روایی شریف رضی در نهج البلاغه را به درستی نمی‌دانیم، اما آنچه احتمال می‌رود آن است که وی بلیغ‌ترین منابع را در اثر خود آورده باشد. روایت تحف العقول نامی از «همام» نبرده است (همان: ۳۴-۳۵). خطبه متقین یکی از فرازهای بلند عرفانی و تربیتی نهج البلاغه است.

زندگی و آثار نسفی

عزیز بن محمد نسفی از عارفان بزرگ قرن هفتم هجری است که آثار متعدد و با ارزشی از خود بر جای گذاشته است. با آن که نسفی در عرفان جایگاه بلندی دارد، احوال و دقائق زندگانی او چندان روان و دقیق نیست. عزیزالدین در اوایل قرن هفتم هجری در شهر "نسف" به دنیا آمد. وی در جوانی به بخارا سفر کرد و به تکمیل معلومات خویش پرداخت. یکی از وقایع مهم و سرنوشت‌ساز زندگی عزیز نسفی، آشنایی وی با سعدالدین حمویه از عارفان بزرگ اواخر قرن ششم و نیمه قرن هفتم هجری است. شخصیت عرفانی نسفی بیش از همه تحت تأثیر تعالیم سعدالدین حمویه شکل گرفت و آرای او بر دیدگاه‌های نسفی تأثیر گذاشت. نسفی بعد از مرگ سعدالدین به بخارا بازگشت و اولین رساله از کتاب «الانسان الکامل» را در سال ۶۶۰ ق در آنجا نوشت (نسفی، الف ۱۳۹۱: ۱-۲۳). آثار نسفی: الانسان الکامل؛ نخستین کتاب که مجموعه رسائل او است، در بردارنده یک مقدمه، بیست و دو رساله و یازده رساله اضافی، به همراه خاتمه کتاب منازل السائرين است. همچنین التنزیل، زبده الحقایق، کشف الحقایق، مقصد الاقصی، در زمره دیگر آثار اوست. نسفی از مهم‌ترین افرادی است که در فلسفه اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند. مقبره او در شهر ابرکوه قرار دارد.

تقسیم‌بندی سیمای انسان کامل بر اساس ساحت‌های رفتاری

۱- صفات رفتاری الهی: مقصود از صفات الهی، صفاتی است که دلالت بر نوع رفتار انسان نسبت به خداوند دارد.

۲- صفات رفتاری فردی: مقصود از صفات فردی، ویژگی‌ها و صفات رفتاری است که بیشتر دلالت بر نوع ویژگی‌های درونی فرد دارد و در ارتباط با خود فرد معنا می‌یابد و ارتباط کمتری با انسان‌های دیگری دارد.

۳- صفات رفتاری اجتماعی: صفات رفتاری اجتماعی شامل ویژگی‌ها و صفات رفتاری فرد است که دلالت بر نوع تعامل و رفتار فرد با مردم و افراد جامعه می‌شود.

۱- جدول صفات و ویژگی‌های انسان کامل در خطبه متقین نهج البلاغه بر حسب ساحت‌های رفتاری

ر	صفات رفتاری الهی	صفات رفتاری فردی	صفات رفتاری اجتماعی
۱	خارج نشدن از محدوده‌ی حق	سخنانش راست	آزار او به کسی نرسیده است.
۲	دخالت نکردن در کارهای ناروا	راه رفتنش با تواضع	به آنکه دشمن دارد ستم نمی‌کند.
۴	چشم پوشیدن بر آنچه خدا حرام کرده است.	باوجود دانش بردبار	نسبت به آنکه دوست دارد به گناه آلوده نمی‌شود.
۵	شب و روز را سپری کردن ولی با یاد او	در خوشی‌ها سپاسگزار	به آن کسی که با او بریده می‌پیوندد.
۶	با تفکر و اندیشه قرآن خواندن	حریص در کسب دانش	ستمکار خود را عفو می‌کند و به آنکه محرومش ساخته می‌بخشد.
۷	اگر مرگی که خدا بر آنان مقدر کرده نبود روح آنان در بدن باقی نمی‌ماند	در سختی‌ها و در گشایش حالشان یکسان است.	دوری او از برخی از روی زهد و پارسایی و نزدیک شدنش با بعضی از روی مهربانی است.
۷	به طاعت اندک خشنود نشدن و طاعت بسیار خود را زیاد نشمردن	کارش آسان و اندک	آنچه به او سپارند ضایع نمی‌کند.
۸	دینشان محفوظ بودن	نرم‌خو و دور اندیش	مردم را با القاب زشت صدا نمی‌زند.
۹	دارای ایمان پر یقین	جسمش لاغر	در مصیبت‌های دیگران شاد نمی‌شود.
۱۱	برای قیامت خود را به زحمت انداخته.	دل‌هایشان اندوهگین	مردم از دستش در راحتند.
۱۳	از شوق دیدار بهشت و ترس جهنم خدا در جانشان بزرگ و دیگران کوچک مقدارند.	از سخن زشت دور	مردم به خیرش امیدوار و از شرش در امان.
۱۴	بهشت برای آنان چنان است که گویی آن را دیده‌اند و جهنم هم به همین طریق	گفتارش اندک	همسایگان را آزار نمی‌دهد.
۱۵	در دنیا صبر کردند تا آسایش قیامت را به دست آورند.	سکوتش او را اندوهگین نمی‌کند.	

ر	صفات رفتاری الهی	صفات رفتاری فردی	صفات رفتاری اجتماعی
۱۶	اعمال نیک انجام می‌دهند و ترسان هستند	اگر بخندد آواز خندی او بلند نمی‌شود	
۱۷	در جستجوی کسب حلال.	خوراکش اندک	
۱۸	در عبادت فروتن.	پوشش متوسط و میانه رو	
۱۹	به حق معترف است پیش از آن که بر ضدش گواهی دهند.	لغزشش اندک	
۲۰	شهوتش مرده	آرزوهایش اندک	
۲۱	نفسش عفیف	در تهی دستی آراسته	
۲۲		خشمش فروخورده	
۲۳		سخن را در عمل در می‌آمیزد	

۲- جدول صفات و ویژگی‌های انسان کامل در آثار نسفی بر حسب ساحت‌های رفتاری

ر	صفات رفتاری الهی	صفات رفتاری فردی	صفات رفتاری اجتماعی
۱	مذمت دنیا و مدح آخرت	از روی علم و اخلاق کامل	مردم را محب و مشتاق یکدیگر می‌داند.
۲	افعال نیک	دانا و بزرگواری	رسوم و عادات بد را از میان مردم بر می‌دارد.
۳	مردم را به خدا فراخواند.	معارف	راحت از دیگران دریغ نمی‌کند.
۴	از عظمت و بزرگی خدا مردم را خبر می‌دهد.	اگر مال و جاه از دست دهد غمناک نمی‌شود.	از دست و زبان او مردم در امانند.
۵	اوقات شب و روز را قسمت می‌کند و بیشتر به عبادت می‌پردازد.	راست گفتار	در عهد با دیگران وفادار است.
۶	امتثال به اوامر الهی	خمول	کوچک و بزرگ را عزیز می‌دارد.
۷	توبه و اجتناب از نواهی	صفت ترک	دوست و دشمن را تواضع میکند تا دوست، دوست‌تر و دشمن، دشمن‌تر نشود.
۸	شناخت و لقای خدا	عزالت	تحمل از همه، عزت داشت همه، شفقت بر همه از اخلاق انبیاست.

ر	صفات رفتاری الهی	صفات رفتاری فردی	صفات رفتاری اجتماعی
۹	هیچ طاعتی و عبادتی را بهتر از راستی نیافت.	از علم و اخلاق کامل برخوردار است.	قائده و قانون نیک در میان مردم می‌نهد.
۱۰	مدح آخرت می‌کند و از بقا و ثبات آخرت خبر می‌دهد.	زبده و خلاصه و وارث انبیا است و دل او جام جهانم	مدد به برداران و شفقت بر زبردستان
۱۱	از خوشی‌های بهشت و ناخوشی دوزخ و دشواری حساب حکایت می‌کند.	کم خوراک است.	
۱۲	هیچ طاعتی و عبادتی را بهتر از راستی نیافت.	کم صحبت می‌کند.	
۱۳	ترک لذات و شهوات	کم می‌خواهد.	
۱۴	اشیارا کماهی و حکمت‌اشیارا کماهی	هم‌صحبت با داناست.	
۱۵	راست کردار و کسب عمل صالح	به مال و جاه فریفته نمی‌شود.	
۱۶	طهارت نفس	اهمیت زیاد به پوشش خود نمی‌دهند.	
۱۷	نیکان را به بهشت و بدان را به جهنم وعده می‌دهد.	حریص نیست و به قدر کفایت قناعت می‌کند.	
۱۸		طلب علم نافع	
۱۹		انسان کامل بزرگی دارد ولی قدرت ندارد.	
۲۰		اقوال نیک و اخلاق نیک	

تشابه صفات رفتاری الهی

۱- تقسیم اوقات شب و روز و بیشتر به عبادت می‌پردازند ۲- مدح آخرت بسیار می‌گویند و برای قیامت خود را به زحمت می‌اندازند ۳- مذمت دنیا را بسیار می‌کند. دنیا آنان را خواست و آنان آن را نخواستند، به اسارتشان کشید و آنان با پرداخت جانشان خود را آزاد کردند. ۴- شهوتشان مرده و ترک لذت و شهوات بدنی ۵- کسب عمل صالح و اعمال نیک ۶- خارج نشدن از محدوده حق و مردم را به حق فرا خواندن.

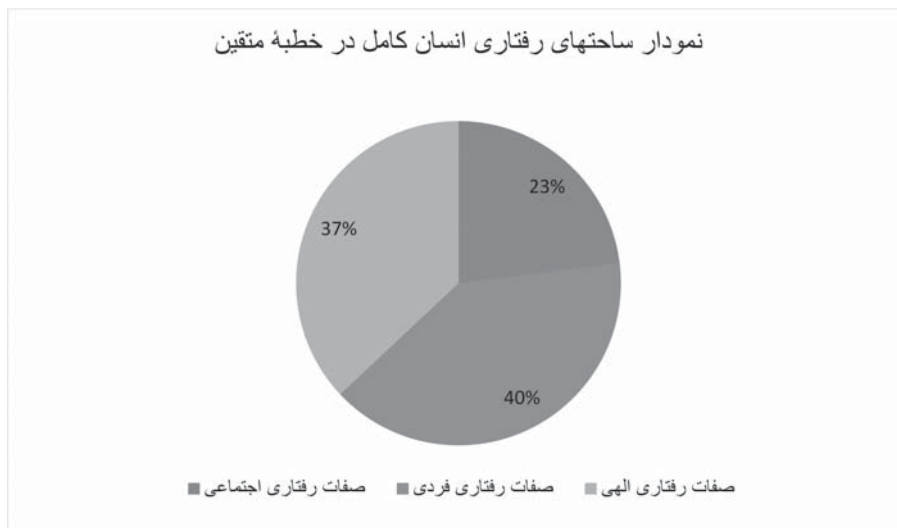
تشابه صفات رفتاری فردی

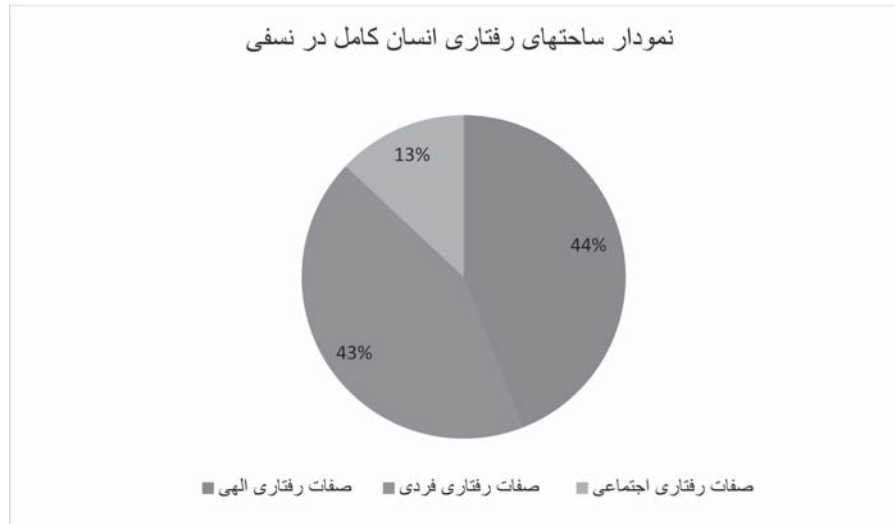
۱- راستی در گفتار ۲- خوراک اندک و جوع ۳- اگر مال و جاه از دست دهد غمناک نمی‌شود و در سختی‌ها و در گشایش حالشان یکسان است. ۴- تأکید بر سکوت و خاموشی ۵- اعتماد نکردن بر دنیا و صحبت و جاه و مقام ۶- پوشش متوسط و میانه رو ۷- کم خفتن ۸- کسب علم نافع ۹- پوششان متوسط و زیاد اهمیتی به آن نمی‌دهند.

تشابه صفات رفتاری اجتماعی

۱- مردم را مشفق یکدیگر می‌دانند تا آزار به یکدیگر نرسانند. ۲- مردم از دستش در راحتند و راحت از دیگران دریغ نمی‌کند. ۳- از دست و زبان او مردم در امانند و همسایه‌ها از آزارش در امان. ۴- ستمکار خود را عفو می‌کند و به آنکه محرومش ساخته می‌بخشد و دوست و دشمن را تواضع می‌کند تا دوست، دوست‌تر و دشمن، دشمن‌تر نشود. ۵- مردم به خیرش امیدوار و از شرش در امان و مدد به برداران و شفقت بر زیردستان. ۶- در عهد با دیگران وفادار است. آنچه به او بسپارند ضایع نمی‌کند.

نمودار ساحت‌های رفتاری انسان کامل در خطبه متقین

تشابه صفات انسان کامل در خطبه متقین و انسان کامل عزیزالدین نسفی

نتیجه‌گیری

در آثار عزیز نسفی تعریف جامع و کامل در مورد سیمای انسان کامل نمی‌توان ارائه داد. تعارف و ویژگی‌هایی که برای انسان کامل برمی‌شمارد مخاطب را دچار سردرگمی می‌کند. نسفی انسان کامل و انسان کامل آزاد را مطرح می‌کند این دو اصطلاح برگرفته از ویژگی‌های مشترکی است که نمی‌توان بین این دو اصطلاح تفاوتی قائل شد چون دارای شاخص‌ها و ویژگی‌های مشترکی است با تفاوتی اندک. انسان کامل در آثار نسفی به طور کلی به کسی اطلاق می‌شود که بتواند چهار خصلت: اقوال نیک، افعال نیک، اخلاق نیک، و معارف را در خود تحقق بخشد. و انسان کامل آزاد کسی است که افزون بر این ویژگی‌های یاد شده، چهار خصلت دیگر از جمله ترک، خمول، قناعت، و عزلت را به ویژگی‌های خود بیفزاید.

در خطبه متقین ویژگی‌هایی که برای انسان متقی آورده شده است، هم‌پوشانی دارد به طوری که برای بعضی از ویژگی‌های فردی، صفاتی آورده شده است که می‌تواند زیر مجموعی دیگری قرار گیرد... در آثار نسفی و خطبه متقین بیشترین اهمیت داده شده بود به صفات رفتاری فردی است. و کم‌ترین درصدد اهمیت به صفات رفتاری اجتماعی است. در

هر دو اثر مورد بحث تشابه‌های رفتاری مورد بررسی قرار گرفت و بیشترین تشابه در ویژگی رفتاری فردی بود. در خطبه نهج البلاغه و آثار نسفی در مورد انسان کامل تکرار صفات رفتاری الهی و فردی به وفور دیده می‌شود که این صفات تکراری حذف شد. نکته قابل توجه در آثار نسفی این است که او بر ویژگی‌های اجتماعی بسیار تأکید می‌ورزد، بر اینکه هر طور که زندگی کنی، زندگی در گذر است پس طریق کم آزاری را انتخاب کن و بیش از همه چیز بر کم آزاری و شفقت بر دیگران صحنه می‌گذارد.

منابع

- قرآن
- جهان‌گیری، محسن، (۱۳۶۷)، *محی الدین عربی (چهره برجسته عرفان اسلامی)*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حسن زاده آملی، حسن، (۱۳۶۱)، *انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه*، ناشر بنیاد نهج البلاغه، چاپ و صحافی شرکت افست، چاپ دوم.
- حلبی، علی اصغر، (۱۳۷۱)، *انسان در اسلام و مکاتب و غربی*، تهران: اساطیری، چاپ اول.
- سروش، عبدالکریم، (۱۳۷۶)، *اوصاف پارسیان*، تهران، چاپ طلوع آزادی.
- دشتی، محمد، (۱۳۸۹)، *ترجمه نهج البلاغه*، انتشارات نورالمبین، چاپ سوم.
- رزمجو، حسین، (۱۳۶۸)، *انسان آرمانی و کامل در ادبیات حماسی و عرفانی فارسی*، تهران: چاپخانه سپهر، چاپ اول.
- لیاقتدار، محمد جواد، (۱۳۹۲)، *تربیت در نهج البلاغه: نگاهی تربیتی به بحث اعتدال در خطبه همام*، انتشارات دانشگاه اصفهان، چاپ و صحافی دانشگاه اصفهان، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۵)، *انسان کامل*، (مجموعه آثار شماره ۲۳)، تهران: صدرا، چاپ سوم.
- نسفی، عزیز، (۱۳۶۲)، *مجموعه رسائل مشهور به کتاب الانسان الكامل*، تصحیح و مقدمه فرانسوی ماریژان موله، تهران: ناشر زبان و فرهنگ ایران.
- نسفی، عزیز، (۱۳۹۱)، *الف، بیان التنزیل*، تصحیح و تعلیق سید اصغر میر باقری فرد، تهران: سخن.
- نسفی، عزیز، (۱۳۹۱)، *ب، کشف الحقایق*، تصحیح و مقدمه و تعلیقات سید علی اصغر میر باقری فرد، تهران: انتشارات سخن، چاپ اول.
- نصری، عبدالله، (۱۳۷۱)، *سیمای انسان کامل از دیدگاه مکاتب*، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، چاپ سوم.